

УДК 811.161.3:81'38

ЗВАРОТАК СЛОВА ЯК ЯДРО
АСАЦЫЯТЫЎНА-СЭНСАВАГА ПОЛЯ

Т. Я. Старасценка,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры мовазнаўства
і лінгвадыдактыкі Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка

Паступіў у рэдакцыю 13.05.19.

У артыкуле на матэрыяле беларускага паэтычнага дыскурсу ХХ стагоддзя разглядаецца зваротак слова як ядро асацыятыўна-сэнсавага поля, у якое, апрача лексічных адзінак, уключаны і граматычныя, у прыватнасці дзеясловы, што дазваляе стварыць выразнае асэнсаванне дынамікі тэкставых і імпліцытных асацыятаў. У выніку іх паслядоўнага выяўлення аналізуецца спецыфіка індывідуальна-аўтарскага стылю. На канкрэтных прыкладах паказваецца адметнасць паэтычнай структуры, якая стварае дыялагізацыю паміж аўтарам і чытачом.

Ключавыя словы: паэтычны дыкурс, зваротак, асацыятыўна-сэнсавае поле, тэкставы асацыят, імпліцытны асацыят, апазіцыя, тэмпаральнасць.

The article on the material of the Belarusian poetic discourse of the 20th century considers the use of the word as the core of an associative semantic field, in which, apart from lexical units, grammatical ones, in particular, verbs are also included, which allows to create expressive understanding of the dynamics of textual and implicit associates. As a result of their sequential identification, the specificity of the individual-author's style is analyzed. The specific examples show the uniqueness of the poetic structure that creates the dialogization between the author and the reader.

Keywords: poetic discourse, appeal, associative-semantic field, textual associate, implicit associate, opposition, temporality.

Экспліцытная дыялагізацыя беларускага маналагічнага паэтычнага дыскурсу адбываецца праз ужыванне рознастайных зваротаў. «Зваротак, — сцвярджае Н. І. Фарманаўская, — непасрэдна ўваходзіць у зносіны, у камунікатыўны акт значыць, уяўляе маўленчае дзеянне» [1, с. 111]. У паэзіі аб'ект маўлення, або гіпатэтычны адрасат зваротка, не дае адказнай рэакцыі, таму класічная структура маўленчага акта *ілакуцыя – лакуцыя – перлакуцыя*, асабліва апошні кампанент, мае адметнае выражэнне, якое найперш звязана з чытацкім успрыманнем і як вынік — узнікненнем імпліцытных асацыятаў. Паэтычнае маўленне можа быць звернута не толькі да адушаўлёных аб'ектаў, але і да неадушаўлёных пры ўмове іх персоніфікацыі.

Сярод ключавых звароткаў маналагічнага паэтычнага дыскурсу ХХ стагоддзя вылучаецца зваротак **слова**. Ён удзельнічае ў пабудове асацыятыўна-сэнсавых палёў (АСП), якія адлюстроўваюць узаемадзеянне пэўных слоў у паэтычным тэксце і іх асацыятаў, што актуалізуе пазнавальную дзейнасць адрасата. Найбольш выразна такая дзейнасць праяўляецца пры паслядоўным выяўленні экспліцытных і імпліцытных тэкставых асацыятаў.

УДК 811.161.3:81'38

WORD REVERSAL AS THE CORE
OF AN ASSOCIATIVE SENSE FIELD

T. Starascienka,
PhD in Philology, Associate Professor
of the Department of Linguistics
and Linguodidactics, Belarusian State
Pedagogical University named after Maxim Tank

Received on 13.05.19.

Зваротак **слова** з'яўляецца скразным у паэтычным дыскурсе пачатку (Янка Купала), сярэдзіны (А. Куляшоў), канца (Р. Барадулін, Н. Гілевіч) ХХ стагоддзя. Варыянтамі развітага зваротка ў Янкі Купалы з'яўляюцца словазлучэнні *магутнае слова; роднае слова; бяссмертнае слова; свабоднае слова; загнанае слова; наша слова; бацькоўскае слоўца*, у Р. Барадуліна — *мова-крывічанка; беларуская мова*, у Н. Гілевіча — *родная мова; Матуля-Мова*.

Лексема **слова** — полісемант з васьмю ЛСВ [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 204–205], з якіх у паэтычным дыскурсе зафіксаваны другі ЛСВ 'мова': *Магутнае слова, ты, роднае слова! / Са мной ты на яве і ў сне* (Янка Купала. «Роднае слова»). Гэты ЛСВ можа выражацца адпаведнай лексмай: *Ты ад маці, ты матчына, / Беларуская мова* (Р. Барадулін. «Ты ад маці, ты матчына...»); *Родная мова! / Ты воч не расі!* (Н. Гілевіч. «Родная мова! Ты воч не расі!»). У кантэкстуальных умовах паэзіі А. Куляшова актуалізуецца патэнцыяльная сема ядра **слова** 'памяць': *Не прыпыняйся, не жахайся, слова!.. / Хай адвячорак доўгім ценем лёг — / Магчыма немагчымая размова / Датуль, пакуль магчымы маналог* (А. Куляшоў. «Не бачыўся я ўсё жыццё амаль...»).

У рэалізацыі імпліцытных асацыятаў паэтычнага дыскурсу Янкі Купалы значную ролю адыгрывае тэмпаральнасць. Пэрыферычныя асацыяты верша Янкі Купалы «Роднае слова» ўключаюць дзеяслоў цяперашняга пастаяннага, звязанага з кантынуальным працэсам «на яве і ў сне» ‘заўсёды’ *жывеш*. У выніку страты часовай лакалізацыі «цяперашняе неактуальнае з’яўляецца наступнай ступенню аддаленасці ад прататыповага ядра вобразна-паэтычнага цяперашняга актуальнага» [2, с. 133]. Такая дзеяслоўная форма, на наш погляд, вербалізуе асацыятыўнае прырашчэнне непераможнай сілы роднага слова, што падмацоўваецца эматывамі развітага зваротка *магутнае, бесмяротнае, свабоднае*. «Эматыўная мадальнасць мае вялікае падабенства з аксіялагічнай мадальнасцю: большасць эмоцый мае характэрныя пазітыўныя або негатыўныя адценні. У адрозненне ад аксіялагічнай мадальнасці, а таксама ад іншых тыпаў мадальнасці, аб’ектам эматыўнай ацэнкі з’яўляецца не ўласна апісанне рэфэрэнтнай сітуацыі, але сам адрасант: рэфэрэнтная сітуацыя з’яўляецца інтэрпрэтацыяй выніку пэўнага псіхічнага стану адрасанта» [3, с. 194]. Адносіны прадугадна да роднага слова, лексікалізаваныя кантэкстуальнымі сінонімамі, уплываюць на дзеяслоўную вербалізацыю формаў суб’ектыўных перажыванняў. Пагаджаемся з меркаваннем А. А. Салхенавай, што асноўнай тэмпаральнай апазіцыяй з’яўляецца план цяперашняга / план прошлага часу [4, с. 46]. Дзякуючы гэтай апазіцыі ў вершы Янкі Купалы рэфэрэнтная сітуацыя роднай мовы апісваецца з дапамогай семантычнага збліжэння цяперашняга пастаяннага *жывеш* і прошлага закончанага трывання з перфектным значэннем: *Душу мне затрэсла пагудкаю новай, / Ты песень наўчыла мяне. / Бяссмертнае слова, ты, роднае слова! / Ты крыўды, няпраўды змагло*. У апошняй страфе верша азначэнне *загнанае* не выклікае негатыўнай эмоцыі, паколькі імператыву *грымні* з фармальным выражэннем футуральнай семантыкі рэпрэзентуе тэкставы імпліцыт веры ў немяротнасць матчынай мовы, нягледзячы на яе цяжкасці і выпрабаванні: *Загнанае слова, ты, роднае слова! / Грымні ж над радзімай зямлэй: / Што родная мова, хоць бедная мова, / Мілей найбагатшай чужой!* Канатацыйная апазіцыя *слабае / моцнае* лексемы *загнанае* садзейнічае прырашчэнню сэнсу: нягледзячы на цяжкасці і выпрабаванні, роднае слова мае вялікі патэнцыял

развіцця. Праз паралелізм канструкцый верша лексема *загнанае* ўключаецца ў адносіны супастаўлення (атаясамлівання) з лексемамі *магутнае, бяссмертнае, свабоднае*. Дзякуючы эквівалентнасці паміж гэтымі азначэннямі ўзнікае семантычная суаднесенасць, якая дазваляе вылучыць агульнае семантычнае ядро ‘моц’. У выніку супастаўлення як асноўнага прынцыпу арганізацыі паэтычнай структуры «значэнні слоў становяцца гібкімі, двухсэнсоўнымі, зменлівымі, кантэкстаўспрымальнымі» [5, с. 68].

Тэмпаральная апазіцыя аднайменнага верша Янкі Купалы «Роднае слова» таксама становіцца вызначальнай у стварэнні імпліцытных асацыятаў. Цяперашняе пастаяннае ў рэфэрэнтнай сітуацыі «роднае слова» мае экспрэсіўны характар, які падмацоўваецца семантычна набліжэння да яго перфектных дзеясловаў закончанага трывання. Прэапіцыя дзеяслоўных формаў з перфектнай семантыкай дазваляе разгарнуць лірычны сюжэт у цяперашнім пастаянным з неабмежаваным у часе сірканстантам: *Ты жылося з намі, бацькаўскае слоўца, / Як бы карань з дрэвам, як бы з небам сонца; / Дзеліш з намі вечна ўсё, што з намі ходзе / У блазе і добрай мачысе-прыгодзе*, а таксама ў будучым: *Ды таго не вырвуць, што напела маці / Ночкай над калыскай роднаму дзіцяці. / Ой, не вырваць з сэрца цябе, наша слова, / Ой, не ўзяць нікім сховам ды аковам*. Футуральная семантыка верша эксплікуе шчаслівае будучае роднай мовы праз інфінітыў, як у прыведзеным прыкладзе, а таксама індывідуальны будзеш *жыці, будзеш гаманіці* (з футуральнай звязкай *будзеш*) і ўзойдзе: *Як жыло ты з намі – вечна будзеш жыці, / Грамадой мільёнаў з светам гаманіці... / З попелу мінуўшых дзён сляпых, крываваых / Весела узойдзе рунь святлянай славы*. Рэпрэзентацыі любові да роднай мовы садзейнічаюць пазітыўна-ацэначныя тэкставыя асацыяты лексічнага ўзроўню *вернае, радасці, хвала* і трапеічнага ўзроўню *як бы карань з дрэвам; як бы з небам сонца* (параўнанні), *рунь святлянай славы* (метафара). У вершы «Роднае слова» дэнататыўная прастора тэксту разгортваецца праз макрапрапазіцыі, звязаныя пэўнымі логіка-семантычнымі адносінамі. На важнасць уліку сітуацыйнай семантыкі тэксту ўказвае Л. Р. Бабенка: «Тэкставыя сітуацыі не з’яўляюцца прамым люстэркавым адлюстраваннем затэкставай рэчаіснасці, бо яны ўяўляюць сабой яе інтэрпрэтаванае адлюстраванне, якое прадугледжвае

характарызацыю і ацэнку адлюстраванага. У сувязі з гэтым спецыялісты па тэксце асабліваю ўвагу надаюць вывучэнню спецыфікі дэнататаўнай (сітуацыйнай) структуры тэксту» [6, с. 157]. Зварот да разгляду дыктумнага зместу верша Янкі Купалы дазваляе на аснове кампазіцыйнай будовы зразумець сутнасць сэнсавай апазіцыі *сваё / чужое*. Глобальная сітуацыя верша рэпрэзентуецца ў загалюку як моцнай тэкставай пазіцыі. Загалолак «Роднае слова» мае празрыстую семантыку і змяшчае кірунак адлюстраванай сітуацыі. Першая макрапрапазіцыя «Занядбанне» ўключае адзінкі адмоўнаацэнчанай канатацыі *навала крыўдаў; лямка беспрасвеця; упадак; помста; зніштажэнне; чужая прынука; мука; ноч шалее; вырвуць веру* з эксплікацыяй канцэпту *смерць*. Яна, як вынікае са зместу макрапрапазіцыі, ідзе ад чужынцаў, якія імкнуцца знішчыць усё беларускае. У другой макрапрапазіцыі «Уваскрашэнне» сцвярджаецца вера ў непераможную сілу роднага слова, яго вечнае жыццё. Эквівалентная апазіцыя паміж макрапрапазіцыямі ўзмацняе сэнсавы кантраст *сваё / чужое*.

У вершы А. Куляшова «Не бачыўся я ўсё жыццё амаль...» эмацыянальна-сэнсавай дамінантай выступае апазіцыя *маналог / дыялог*, якая фарміруецца трапеічнымі кантэкстуальнымі антанімічнымі канструкцыямі: *зноў выклікае на размову з імі наваткі разлучыўшая нас даль; кіруюся адзін, – як маналог на пошукі живога дыялогу; бялялогі спяць вечным сном, набраўшы ў рот зямлі*. У кантэксте твора на яе аснове узнікае сэнсавае супрацьпастаўленне *жыццё / смерць*, вербалізаванае антытэзіс «жывое» – *яны 'мёртвае' і аксюмаранам 'бялялогі спяць вечным сном*. Маналог лірычнага героя як эксплікацыя перамогі жыцця над смерцю, вечнай памяці аб загінулых сябрах становіцца вызначальным у апошніх радках, уключаючы сему 'скрыты дыялог': *Магчыма немагчымая размова / Датуль, пакуль магчымы маналог*. Кантраснасць паміж радкамі *Не прыпыняйся, не жахайся, слова!.. / Хай адзёраж доўгім ценем лёг* ствараецца падзейнымі імператывамі з вербалізацыяй неспяротнасці светлай памяці і метафарычным параўнаннем з эксплікацыяй забыцця. Імпліцытнае асэнсаванне бяссмерця памяці ў імператывах дазваляе пагадзіцца з меркаваннем І. І. Каўтуновай: «Загадны лад ад дзеясловаў незакончанага трывання можа абазначаць не ірэальнае дзеянне, жаданае і поўнасцю суадноснае з планам будучага (як гэта вынікае са значэння формы загад-

нага ладу), але рэальнае дзеянне, якое ўжо адбываецца ў момант маўлення» [7, с. 120]. Даследчыца адзначае страту непасрэднага пабуджальнага значэння і з'яўленне пераносных мадальных значэнняў у дзеясловах загаднага ладу, якія не адносяцца да асоб: «загадны лад у гэтай функцыі можна назваць загадным выяўленчым або загадным падзейным» [7, с. 121].

Мяркуем, што пераноснае значэнне імператываў страчваецца ў выпадку іх адносін да персаніфікаваных звароткаў у паэтычным дыскурсе канца XX стагоддзя (творы Р. Барадуліна і Н. Гілевіча). У вершы Р. Барадуліна «Крывічанка» развіты зваротак *мова-крывічанка* ўключае эпітэт-прыдатак з семай адушаўлёнасці, якая пашыраецца адпаведнымі футуральнымі імператывамі з рэпрэзентацыяй веры ў шчасліваю будучыню роднай мовы: *У душы жыла ты. / Хатняй быць даволі! / Дык выходзь жа з хаты, / Прывыкай да волі, мефафарамі: На плячах світае / Хустка-ахінанка*. Актуалізацыі імпліцытнай семантыкі вечнасці садзейнічае пазачасавая форма «ў вякоў» і цяперашні пастаянны: *На плячах світае / Хустка-ахінанка. / Ты ў вякоў святая, / Мова-крывічанка*. Канверсаваны кантэкст верша «Ты ад маці, ты матчына...» Р. Барадуліна ўключае параўнанне *ты, як раніца, шчырая, метафары зорамі растлумачана сэрцу кожнае слова; там, дзе ёсць ты, – пагодліва, дзе няма – там зімова; будзь для ўдзячных паходняю, сярод метафар адна ператвараецца ва ўвасабленне, паколькі мова надзяляецца прыватнай адзнакай чалавека маеш цёплыя рукі праз «механізм асацыяцыі» [8, с. 5]. Персаніфікаваны характар зваротка *Матуля-Мова* ўласцівы і для верша «Жыцьмеш і гучацьмеш!» Н. Гілевіча, загалолак якога, вербалізаваны сінтэтычнай формай будучага часу з выразнай функцыянальна-стылістычнай прыналежнасцю да размоўнага стылю, праспектыўна вызначае разгортванне семантыка-граматычнай перспектывы тэкставых асацыятаў. Эксплікацыі вечнага жыцця роднай мовы садзейнічаюць, у першую чаргу, індывідуальныя футуральна-семантыкай: *Шмат ты зведала судоў, / Шмат цябе крамсала / Глюгачоў і дзюбачоў, / Пугачоў таксама. // Схлынуць, згінуць глюгачы, / Дзюбачы паз'едуць, / Пазлятаюць пугачы... / Чыста – ані следу!* Дэнататаўная прастора верша складаецца з дзвюх макрапрапазіцый. У першай «Сходка» праз алегарычныя вобразы глюгача, дзюбача, пугача выкрываецца тупасць і духоўная*

нікчэмнасць далёкіх ад бацькаўшчыны і роднай мовы «навукоўцаў», якія прарочаць кароткі век беларускай мове. Другая прапазіцыя «Вечнае жыццё» праз вобразна-метафарычную сістэму канкрэтызуе надзею на шчаслівую будучыню беларускага слова. Эквівалентная апазіцыя паміж макрапрапазіцыямі актуалізуецца праз кантэкстуальнае супрацьпастаўленне *яны / ты*, якое паглыбляе і пашырае сэнсавы кантраст *сваё / чужое*. Чужое (яны) вербалізуецца праз пэяратаўныя адзінкі *дзяды з сінімі насамі; навуковая пыха; гадства; гарлануў; хіжаруганова; злыдні; ніцыя суддзі*, *сваё* (ты) рэпрэзентавана субстантываваным прыметнікам з семай узвышанасці *Вялікая*, што садзейнічае прырашчэнню сэнсу: мова жыла і будзе вечна жыць. Канструкцыю *жыцьмеш і гучацьмеш!* можна разглядаць з пазіцыі асіметрычнага дуалізму, пры якім «усякі знак з'яўляецца патэнцыйна «аманімам» і «сінонімам» адначасна» [9, с. 76]. У нашым прыкладзе рэалізуецца сінанімічная форма, паколькі будучы час мае загаднае значэнне *жыві і гучы!* Заглавак і канцоўка верша аднолькавыя, што сведчыць пра ўніверсальны структурны прынцып паэтычнага твора –

вяртанне. Злучнік *і*, сцвярджаючы паралельнасць пазітыўнаацэнчаных дзеясловаў, узмацняе сэнсавое прырашчэнне веры ў немяротнасць роднай мовы. Варта адзначыць, што сэнсавая апазіцыя верша Н. Гілевіча «Жыцьмеш і гучацьмеш!» супадае з апазіцыяй верша Янкі Купалы «Роднае слова» і кантэкстуальна выяўляе такія ж канатацыі. Гэта сведчыць пра камунікатыўную значнасць і пераемнасць у вербалізацыі адносін да няпростага лёсу беларускай мовы ў паэтычным дыскурсе ХХ стагоддзя.

Такім чынам, зваротак *слова* як ядро АСП выяўляе слоўнікавую сему мова праз перыферычныя асацыяты ў паэтычным дыскурсе Янкі Купалы, Р. Барадуліна і Н. Гілевіча, якія вербалізуюць пазітыўнаацэнчаныя імпліцытныя прырашчэнні. Патэнцыйная сема ядра АСП *слова* 'памяць' характэрна для дыскурсу А. Куляшова і разгортае тэкставыя асацыяты-рэпрэзентанты імпліцытнага асацыяты 'несмяротнасць светлай памяці'. Сярод вербалізатараў імпліцытнай семантыкі ва ўсіх асацыятыўных радах важную ролю адыгрываюць імператывы і неіраматыповыя варыянты дзеясловаў цяперашняга актуальнага пазачасавага.

ЛІТАРАТУРА

1. *Formanovskaya, N. I.* Kommunikativno-pragmatische Aspekte der Einheiten der Kommunikation / N. I. Formanovskaya. – M.: In-t russkogo yazyka, 1998. – 292 s.
2. *Akhapkina, Ya. E.* Reguljarnyye i okkazionalnyye sredstva vyrazheniya semantiki vremeni v poeticheskom idiosstile / Ya. E. Akhapkina // Problemy funktsional'noy grammatiki. Polevyye struktury. – SPb.: Nauka, 2006. – С. 114–149.
3. *Kiklewicz, A.* Podstawy skladni funkcjonalnej / A. Kiklewicz. – Olsztyn: Uniw. Warmińsko-Mazurskiego, 2004. – 298 s.
4. *Salkhenova, A. A.* Vzaïmootnošeniye leksiki i grammatiki v sostave semantiko-funktsionalnogo polya temporalnosti vo frantsuzskom yazyke / A. A. Salkhenova. – M.: Knorus; Astrakhan: Astrakhanskiy gos. un-t, 2016. – 106 s.
5. *Dor, D.* The instruction of imagination / D. Dor. – New York [ets.]: Oxford University Press, 2015. – XII, 259 p.
6. *Babenko, L. G.* Filologicheskiy analiz teksta. Osnovy teorii, printsipy i aspekty analiza: uchebnik / L. G. Babenko. – M.: Akadem. projekt; Yekaterinburg: Delovaya kniga, 2004. – 464 s.
7. *Kovtunova, I. I.* Poeticheskiy sintaksis / I. I. Kovtunova. – M.: Nauka, 1986. – 206 s.
8. *Scott-Phillips, T. C.* Speaking our minds / T. C. Scott-Phillips. – New York; Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015. – XV, 193 p.
9. *Kartsevskiy, S. O.* Ob asimetrichnom dua-lizme lingvisticheskogo znaka / S. O. Kartsevskiy // Vvedeniye v yazykovedeniye: khrestomatiya: ucheb. posobiye / sost. A. V. Blinov [i dr.]. – M.: AspektPress, 2000. – С. 76–81.

REFERENCES

1. *Formanovskaya, N. I.* Kommunikativno-pragmatische Aspekte der Einheiten der Kommunikation / N. I. Formanovskaya. – M.: In-t russkogo yazyka, 1998. – 292 s.
2. *Akhapkina, Ya. E.* Reguljarnyye i okkazionalnyye sredstva vyrazheniya semantiki vremeni v poeticheskom idiosstile / Ya. E. Akhapkina // Problemy funktsional'noy grammatiki. Polevyye struktury. – SPb.: Nauka, 2006. – S. 114–149.
3. *Kiklewicz, A.* Podstawy skladni funkcjonalnej / A. Kiklewicz. – Olsztyn: Uniw. Warmińsko-Mazurskiego, 2004. – 298 s.
4. *Salkhenova, A. A.* Vzaïmootnošeniye leksiki i grammatiki v sostave semantiko-funktsionalnogo polya temporalnosti vo frantsuzskom yazyke / A. A. Salkhenova. – M.: Knorus; Astrakhan: Astrakhanskiy gos. un-t, 2016. – 106 s.
5. *Dor, D.* The instruction of imagination / D. Dor. – New York [ets.]: Oxford University Press, 2015. – XII, 259 p.
6. *Babenko, L. G.* Filologicheskiy analiz teksta. Osnovy teorii, printsipy i aspekty analiza: uchebnik / L. G. Babenko. – M.: Akadem. projekt; Yekaterinburg: Delovaya kniga, 2004. – 464 s.
7. *Kovtunova, I. I.* Poeticheskiy sintaksis / I. I. Kovtunova. – M.: Nauka, 1986. – 206 s.
8. *Scott-Phillips, T. C.* Speaking our minds / T. C. Scott-Phillips. – New York; Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015. – XV, 193 p.
9. *Kartsevskiy, S. O.* Ob asimetrichnom dua-lizme lingvisticheskogo znaka / S. O. Kartsevskiy // Vvedeniye v yazykovedeniye: khrestomatiya: ucheb. posobiye / sost. A. V. Blinov [i dr.]. – M.: AspektPress, 2000. – S. 76–81.